

Környezettörténet 3.
Environmental History, 3

Környezettörténet 3.

*Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig
történeti és természettudományos források tükrében*

Environmental History, 3

*Environmental Processes from the Hungarian
Conquest to the Present in the Light of
Historical Sources and Scientific Evidence*

Szerkesztette / Edited by:

Demeter Gábor – Kern Zoltán –

Pinke Zsolt – F. Romhányi Beatrix –

Vadas András – Bíró László

Bölcsészettudományi Kutatóközpont /
Research Centre for the Humanities
Budapest
2021

A kötet megjelenését támogatta / Supported by:

Az NKFIH FK 128 978-as számú, „Tudás, tájkép, nemzet és birodalom” („Knowledge, Landscape, Nation and Empire”) c. projektje

ESEH, European Society for Environmental History

A címlapon Kavocsán (ekkor önálló, ma a város része) látképe (1942).

Fotó: Schermann Szilárd.

A kép forrása: <https://fortepan.hu/>

© A szerzők / The authors 2021

ISBN 978-963-416-239-1

ISBN 978-963-416-240-7 (pdf)

ISSN 2063-4463

Tartalom / Contents

KÁZMÉR MIKLÓS: A természet is ismétli önmagát. Előszavak a Környezettörténet 3. kötetéhez.....	7
PELCZÉDER, KATALIN: A Geographical Distribution-Based Semantic Analysis of the Geographical Common Word <i>Séd</i> in the Middle Ages <i>A séd földrajzi köznévi és jelentése a szó középkori földrajzi elterjedtsége tükrében</i>	13
DEMETER, GÁBOR – NOVÁK, TIBOR – NÉGYESI, GÁBOR: An Attempt to Assess the Impact of Global Warming on Mountainous Regions Using the Representation of Landscapes in Paintings <i>A globális felmelegedés és a legeltetés hatásainak vizsgálati lehetősége történeti tájképeken</i>	27
RÓZSA SÁNDOR: Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunsági települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján <i>Floodplain Farming of the Settlements of Nagykunság Based on the First Cadastral Survey</i>	39
BODOVICS ÉVA: Éghajlati anomáliák és gazdasági következményeik. Ínség Borsod és Zemplén vármegyében az 1870-es évek végén <i>Weather Anomalies and Their Economic Consequences: Penury in Northeastern Hungary in the 1870s</i>	65
BALOGH RÓBERT: Kárpát-medencei antropocén történelem. Erdők, legelők és társadalom Szatmár vármegye keleti területein, 1880–1919 <i>Historicizing the Anthropocene in the Carpathian Basin: Forests, Pastures and Society in the Eastern Part of Former Szatmár County in Northeastern Hungary, 1880–1919</i>	95
GRYNAEUS ANDRÁS: Dendrokronológia és környezettörténet. Az interpretáció nehézségei <i>Dendrochronology and Environmental History: The Difficulties of Interpretation</i>	125

LASZLOVSZKY JÓZSEF – NAGY BALÁZS: Új földrajzi, környezettörténeti és régészeti kutatások a muhi csatatéren és a Sajó mentén <i>New Geomorphologic, Environmental History and Archaeological Research at the Battlefield of Muhi and Along the River Sajó.....</i>	139
SZÁNTÓ RICHÁRD: Időjárási anomáliák és társadalmi következményeik Közép-Európában és a Kárpát-medencében a 9. században <i>Weather Anomalies and Their Social Consequences in the Carpathian Basin and Adjacent Areas in the Ninth Century</i>	161
GRYNAEUS ANDRÁS: Az avar kori tölgyfák évgyűrűinek vallomásai <i>Lessons of the Dendrochronological Analyses of Timber Remains from the Avar Period</i>	175
RÁCZ LAJOS: A kis jégkorszak haszonélvezője a Kárpát-medence mezőgazdasága <i>The Beneficiary of the Little Ice Age: The Agriculture of the Carpathian Basin</i>	183
KERN ZOLTÁN – JUNGBERT BÉLA – MORGÓS ANDRÁS – MOLNÁR MIHÁLY – HORVÁTH EMIL: Fehérvárcsurgó, Eresztvényi-erdő lelőhelyen feltárt kora vaskori sírépítmény faanyagának dendrokronológiai és radiokarbon vizsgálati eredményei <i>Dendrochronological and Radiocarbon Analyses of the Timber of the Early Iron Age Tumulus Excavated at Fehérvárcsurgó, Eresztvényi-erdő.....</i>	201
KÁZMÉR MIKLÓS – GYŐRI ERZSÉBET: Ezer év földrengéseinek történeti és régészeti dokumentációja Magyarországon <i>Millennial Record of Earthquakes in the Carpathian-Pannonian Region</i>	213
VADAS ANDRÁS: Nagyvárosi kisvizek a középkorban. A zágrábi Medve-patak példája <i>Minor Rivers in Major Cities in the Middle Ages. The Example of Zagreb's Medveščak Stream.....</i>	227
BALOGH RÓBERT: A személyes történelem, a transznacionális kapcsolatok és a hidegháború szerepe az erdészeti kutatásban. Bánó István és a fenyőprogram Vas megyében, 1954–1975 <i>The Role of Personal History, Transnational Relations and Cold War in Forestry Research. István Bánó and the Pine Research Programme in Vas County, 1954–1975.....</i>	243
FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY: Az Északkeleti-Felföld (Ruténföld) történeti tájhasználata. Környezettörténeti vázlat, 895–1920 <i>The Historical Land-Use in NorthEastern Hungary (Ruthenia). An Environmental History Sketch (895–1920).....</i>	261

Nagyvárosi kisvizek a középkorban

A zágrábi Medve-patak példája

VADAS ANDRÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelmi Intézet
1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.
E-mail: vadas.andras@btk.elte.hu

Az, hogy a középkori városfejlődésben a vizek jelenléte alapvető jelentőségű volt, közhelyszámba megy.¹ Közép-Európa legnagyobb népességkoncentrációi – Krakkó, Bécs, Wrocław vagy Prága – mind jelentős, hajózásra alkalmas vizek mellett jöttek létre, és ezalól a Magyar Királyság késő középkori központja, Buda sem kivétel. A Magyar Királyság esetében az uralkodói rezidenciák többsége is közvetlenül kapcsolódott hajózásra alkalmas vizekhez – Esztergom Óbuda, Buda vagy Pozsony esetében egyaránt nagy jelentősége volt a Dunának.² A várostörténelmi és városi környezettel foglalkozó kutatásokban ennek megfelelően rendre nagy figyelem jut a jelentősebb városi vizeknek.³

Jelen írásban ugyanakkor nem a nagyobb folyók és a part menti városok problémáját kívánjuk megvilágítani, hanem arra igyekszünk ráirányítani a figyelmet, hogy a hasonló népességkoncentrációk számára a gazdaság számos szegmense miatt szintén nagy jelentősége volt a kisebb városi vizeknek és patakoknak. Míg a közlekedésben értelemszerűen a jelentősebb vízfolyások játszottak szerepet, a kisebb városi vizek voltak inkább alkalmasak malmok és fürdők létesítésére, és nem egy esetben látjuk azt, hogy bizonyos ipari tevékenységek is kisebb vízfolyások környezetében koncentráálódtak. Ennek ellenére csak néhány város esetében került sor eddig ezen vizek mélyebb vizsgálatára.⁴ A következőkben Zágráb példáján járjuk körül, hogy a nagyobb vizek mellett milyen jelentősége volt a kisvizeknek a középkori városok gazdaságában.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ezúton köszönöm Szende Katalin (Középkortudományi Tanszék, Közép-európai Egyetem) és Bruno Škreblin (Horvát Történelmi Intézet, Zágráb) a tanulmány elkészültében nyújtott segítségét.

² Vö. Szende 2015., Gálffy 2014. és Gálffy 2017. A folyami közlekedésre lásd: Leguay 2002., Blair (szerk.) 2007., Ettl–Hack (szerk.) 2019., legutóbb pedig: Andermann–Schenk (szerk.) 2020.

³ Mauch–Zeller 2008., Schönach 2017., Bonan 2019., Evenden 2018. A modern korra lásd például: Castonguay–Evenden 2012. Kisebb vízfolyókra lásd a kevés kivétel egyikeként: Longoni–Wetter 2019.

⁴ A fontosabb kivételekhez lásd: Sabine 1934., Keene 2001., Clifford 2012., Deligne 2012., Pollack et al. 2016., Longoni–Wetter 2019. Hazai példákra: Kubinyi 1964., Szende 2019.

Zágráb és vizei

Zágráb belső területeinek mai városképében a felszíni vizek nem meghatározó elemek. A Száva a város déli részén folyik, távolabb esik a városközponttól, és a város szövetébe kevésbé illeszkedik szervesen a folyó, mint a fent felsorolt példák esetében.⁵ A Szávától északra ugyanakkor szinte semmilyen felszíni víz nem látható, sem ma, sem a 20. századi térképeken. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Zágráb, illetve a mai horvát fővárost alkotó középkori települések nem rendelkeztek felszíni vizekkel. A település életében egy, a 19. század végétől csatornaként funkcionáló kisvíz, a Medve- (Medveščak) vagy középkori nevén Cirkvenik-patak bírt komoly jelentőséggel. A patak a Medvednica hegység vizeinek egy részét egybegyűjtve folyt észak–déli irányban a Száva felé, majd torkollott a folyóba a várostól délkeletre. A Medve-pataknak összetett szerep jutott a középkorban, mivel amellett, hogy a mai Zágráb területén kialakult két középkori város, Kaptol és Gradec (Grič) között éppen ez jelentette a határt, a településkonglomerátum lakossága erre a vízfolyásra alapozta vízgazdálkodását.

A város e két része egészen más múltra tekintett vissza.⁶ Kaptol, azaz a káptalani város, egy részleteiben nem ismert településelőzményt követően, a püspökség 11. század végi alapításakor jött létre a Medve-patak bal partján emelkedő dombon.⁷ A patak vizét a város lakói alighanem már kevéssel Kaptol alapítása után birtokba vették, tekintve hogy a domb közvetlen közelében ez volt az egyetlen jelentékenyebb vízforrás.⁸ Minden bizonnyal már malmok is létesültek a korai időszakban a Medve-patakon, legalábbis erre enged következtetni a 13. századra sűrűn sorakozó malmok sora.⁹ A patak jobb partja felett magasodó dombon ugyanakkor csak később, a tatárjárást követően jött létre jelentősebb település. A Gradecen – azaz Gréc hegyén – letelepedők kapták az 1241–1242-es kataklizmát követően az egyik első városprivilegiumot: IV. Béla az itt letelepedők számára már 1242 folyamán privilegiumot adott ki.¹⁰ A két egymáshoz karnyújtásnyira fekvő település, Kaptol és Gradec lakói eltérő szabadságokat élveztek, más önkormányzattal rendelkeztek, és más volt a földesuruk is.¹¹

A két település közti határt a Medve-patak jelentette, amely, mint a későbbi századok rámutattak, számos probléma melegágyává vált. A víz birtoklása, a hozzá kapcsolódó haszonvételek tisztázatlansága véres konfliktusokat eredményezett a két város polgárai között. Léván a legközelebbi vízforrás, mindkét közösség magától értetődően igényt tartott a patak használatára. Annak vízhozama ugyanakkor nem tette lehetővé, hogy a számos, a vízfolyás mentén felépült malom, fürdőház mellett

⁵ Karbić–Škreblin 2015.

⁶ A városra lásd a jelentős horvát és német nyelvű szakirodalmat: Grothusen 1967., Klaić 1982., Stubić (ured.) 1992., Kampaš–Margetić–Šanjek (ured.) 1994., legutóbb pedig Škreblin 2015., Škreblin 2019. Magyar nyelven, lásd: Varga 2008.

⁷ A zágrábi püspökség alapítására lásd: Körmendi 2012.

⁸ Premerl 2005., Kljajić–Mikulec 2013: 30–43.

⁹ A malmok elterjedésére lásd: Vadas 2018.

¹⁰ Kiadására lásd: CDRC IV. 172–176. Grothusen 1967: 276–279. A városalapításokra lásd: Szende 2011a., Szende 2011b: 197–198.

¹¹ Klaić 1982., Budak 1992.

kiszolgálja az egyéb ipari igényeket, valamint a lakosságnak is kellő mennyiségű vizet biztosítson.¹² A konfliktusok esélyét legalább két tényező jelentősen növelte, gyakorlatilag elkerülhetetlenné tette. Az első, hogy a káptalan, alighanem még Gradec alapítását megelőzően megszerzett a Medve-patak jobb partján álló telkeket. Ezek között volt legalább három malom, amelyek malomháza a patak jobb, azaz a 13. századtól Gradec határához tartozó parton állt. Ez a probléma kristályosodik ki egy 1257. évi oklevélből, melyben a zágrábi kanonok, Péter három, a Medve-patak jobb partján álló malmot kívánt a nemrégiben alapított közeli ciszterci monostornak adományozni.¹³ A ciszterciek ezt megelőzően telepedhettek meg a Gradec közeli szigeten, amelyet, hasonlóan a Száva egy másik szigetéhez, szintén Péter kanonok jóvoltából szereztek meg 1257-ben.¹⁴

Péter adománya ugyanakkor nem nyerte el az addigra másfél évtizede a Medve-patak jobb partját benépesítő gradeciek tetszését, akik panaszt tettek Gütkeled nembeli István szlavón bánnál. Ebben a város lakói azzal vádolták Pétert, hogy az adomány jogaik megsértését jelenti, hiszen a kérdéses malmok a városuk területén állnak. Az 1242. évi privilégium szerint valóban a Medve-patak (az oklevélben *Cyrkuenyeh*) jelenti Gradec keleti határát, ugyanakkor, mint arra utaltunk, e malmok minden bizonnyal már álltak a IV. Béla általi privilegizálás idején.¹⁵ A bán ítéletlevele arra utal, hogy mindkét fél kénytelen volt bizonyos kompromisszumokra, alighanem azért, mert a királyi adományozás okán valóban Gradec részét képezte a patak jobb partja, ugyanakkor a káptalan malmainak korábbi felépülése nem sértette a korabeli szokásjogot.¹⁶ A malmokat István bán parancsára megosztották a ciszterciek és Gradec polgárai. Két malmot – a legjobbat és a legrosszabbat – tarthatták meg (illetve kaphatták meg) a szerzetesek, míg a gradecieké lett a középső.¹⁷ Bár erre nem tér ki az oklevél, a három malom közti minőségbéli különbség alapvetően a malomra jutó víz mennyiségét, azok teljesítményét jelenthette.

Az ilyenformán a gradeciek által megszerzett malom ugyanakkor szintén nem maradt a középkor egészében a városi polgárok kezén, ugyanis Hahót nembeli Miklós szlavón bán az uralkodóval szembeni hűtlenségre hivatkozva valamikor 1344 előtt elkobozta a kérdéses malmot és az ahhoz tartozó földterületet bizonyos, meg nem nevezett gradeci polgároktól. Az elkobzott javak közt volt a malom mellett egy fürdő is, amely a város alsó részén állt, és szintén a Medve-patakából nyerte vizét. Az

¹² Lisac 1977: 220. 2. jegyz. A fürdőházakra lásd: Vargek 2020.

¹³ MCZ I. 26–27. 32. sz. Péterre lásd: Ančić 1997: 213–214., illetve Juhász 2019: 281.

¹⁴ CDRC V. 64–65. 584. sz. A ciszterciek megtelepedésére lásd még: Brigljević 1993–1994: 100–107., Ančić 1997., Karbić–Škreblin 2015.

¹⁵ Grothusen 1967: 276–279. A határjárás: 277.

¹⁶ Erre lásd: Tringli 2001., illetve Vadas 2020.

¹⁷ *Petrus habuisset tria molendina a patre castri Grech, in aqua que dividit terram castri Grech a terra fratrum Zagrabienisium, que quidem archidiaconus sepe dictus ab antiquo possederat titulo empcionis. Verum pro bono pacis, mediante bano Stephano, exstitit ordinatum ut duo molendina de tribus, scilicet unum melius et aliud deterius, deberet habere archidiaconus antedictus, tertium vero molendinum, melius deteriori, deberent habere cives de Grech, suis usibus aplicatum.* MCZ I. 26–27 32. sz. A báni ítélet királyi megerősítésére lásd: MCZ I. 29–30 37. sz.

elkobzott javakat azonnal el is adományozta a bán. Az adomány kitér arra is, hogy a fürdőhöz több ház és építmény tartozott, és hogy magát a fürdőházhoz tartozó telket és a haszonvételt is megkapja a dotált személy, ez esetben személyek.¹⁸ Miklós bán 1344-ben ezen és más, nem zágrábi javakat a néhai szlavón bán Mikcs fiainak, Istvánnak és Ákosnak adományozta.¹⁹

Még körülményesebbé tette a víz megosztását a két város közössége között, hogy a gradeciek alighanem a 14. században egy malomárkot hoztak létre a főmederrel párhuzamosan, amely egészen a 19. század közepéig használatban volt (1–3. ábra). A Medve-patak vizének jelentékeny részét vezette le ez, az oklevelekben *Pretoka*, illetve *Prekopa* néven említett csatorna, aminek elkészülte után a Medve-patak korábbi főmedrét általában *Matičnának* nevezik. A víz megosztása a Prekopa és a Matična közt ugyanakkor a patak korlátozott vízhozama miatt komoly konfliktusokhoz vezetett. 1346-ban a káptalan panaszt tett a gradeciekkel szemben. A vádjuk szerint az új csatorna, amellyel utóbbiak a Medve-patak vizét elvezették, a káptalan földjeit elpusztította.²⁰ A gradeciek ugyanakkor amellett érveltek, hogy a kérdéses csatorna egészét az ő birtokuk határain belül ásták. Ez önmagában nem jogosította volna fel őket a víz nagyobb részének elvezetésére vagy az alsó szakaszok birtokosainak birtokában való károkozásra, mivel a korabeli szokásjog ezt nem engedte meg.²¹ A helyzet értékelését ráadásul nehezítette, hogy a káptalannak a zágrábi földekre vonatkozó oklevelei egy tűz során rejtélyes módon elégték.²² Ezek éppen arra szolgálhattak volna, hogy azok segítségével a vízhaszonvételek korábban szerzett voltára rámutathassanak.

¹⁸ A patakon épült fürdőkre és egyebek közt ennek a fürdőnek a lokalizálására lásd: Vargek 2019. Ennek egy rövidebb változatát lásd: Vargek 2020.

¹⁹ *Preterea idem Nicolaus banus possessiones quorundam hominum, ut dicebant, infidelium domini regis, videlicet quoddam balneum in inferiori parte civitatis Zagrabienensis existens, cum omnibus domibus, utilitatibus et edificiis suis ac fundo curie in quo idem balneum existit et molendinum eorumdem infidelium in eadem civitate in fluvio de suburbio castris Medue currenti situm.* MCZ I. 169–171 194. sz. Mikcsre lásd: Nekić 2015: passim.

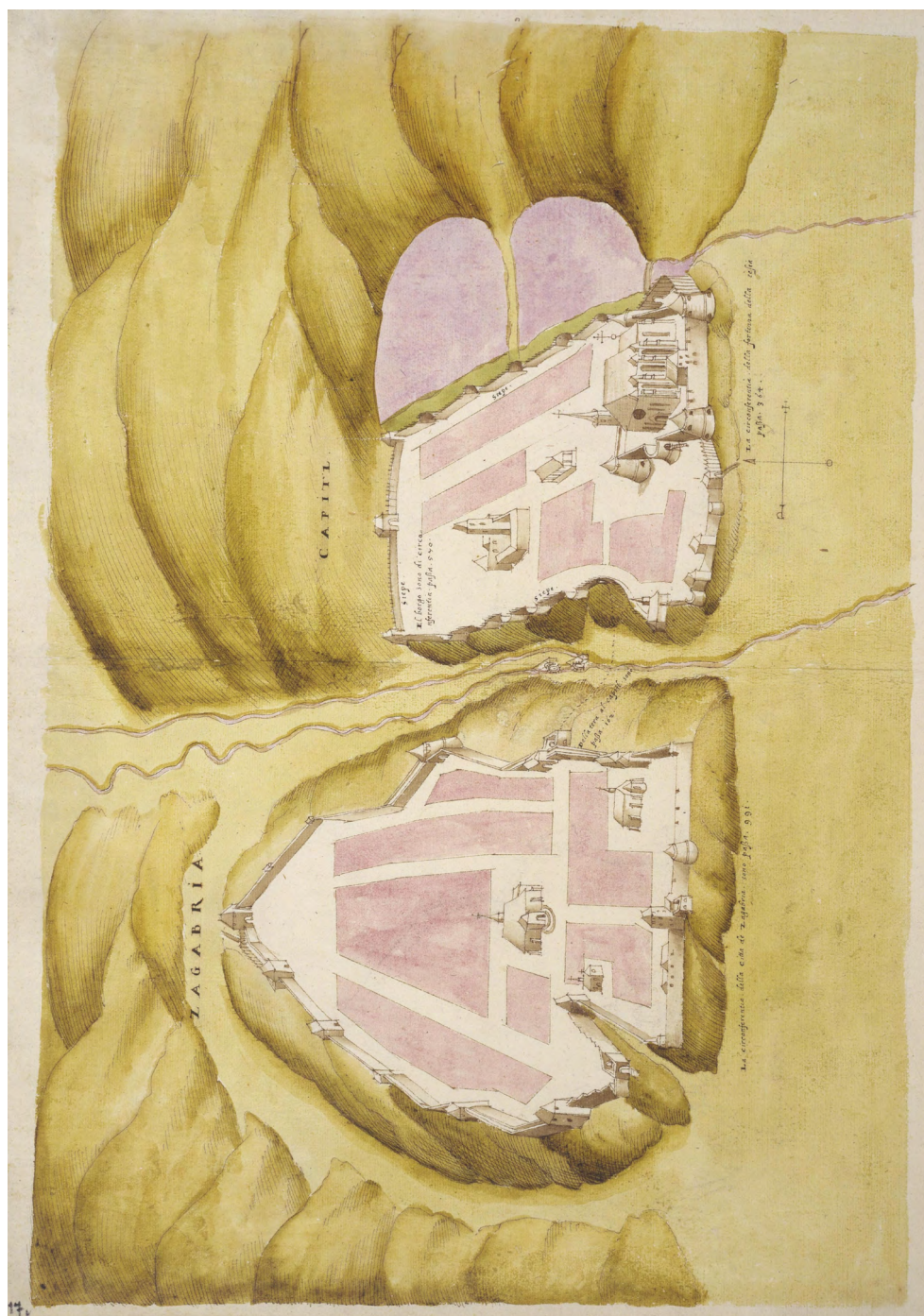
²⁰ *Accione eiusdem capituli ecclesie Zagrabienensis in facto possessionario contestata ad octavas festi Penthecostes tunc affuturas, prorogata, in quibus una accione ipsius capituli Zagrabienensis super facto cuiusdam fossati taliter proposita, quod ipsi hospites sub monte et in metis dicte civitatis de Grech quoddam fossatum propria eorum auctoritate et potencia fodere incipiendo et finem eius ad terram dicti capituli deducendo, quedam aqua per ipsum fossatum deducta terram ipsius capituli destruxisset. In quorum contrarium, preallegatum fossatum et terram ad quam finis eius fossati perveniret, intra metas dicte civitatis procuratores eorumdem hospitem adiacere allegarant.* MCZ I. 445–452. [Addenda] 4. sz.

²¹ Vö. Tringli 2001., Vajda 2015., illetve Vadas 2020.

²² *Ecce dominus Jacobus, dicte zagrabienensis ecclesie prepositus. tam pro se personaliter, quam cum procuratoriis litteris dicti capituli pro eodem capitulo comparendo, se et ipsum capitulum cum preallegatis hospitibus super facto possessionario in causa fuisse et iam diu ventilatam et ad presentes octavas Epiphaniarum domini esse deductam, in qua etiam ipsum capitulum deberet instrumenta exhibere, astruendo universas litteras tam causales quam privilegiales tempore combustionis civitatis de Wysegrad (in con)servator\o domini Tbatamerii, Albensis ecclesie prepositi, in quo per magistrum Demetrium arcydiaconum Zagrabiensem, tunc procuratorem ipsius capituli reposita fuerant ad servandum, omnino fuissent concremate et amisse.* MCZ I. 447 [Addenda] 4. sz.

1. ábra. A Medve-patak és a malomárok Zágřab kataszteri tćrkćpćn (1864)

2. ábra. Gradec, Kaptol, a Medve-patak és annak két ága Nicolo Angielini térképén

3. ábra. Malmok a középkori Zágrábban (Igor Karaman után)

Arra, hogy mégis miért lehetett ilyen kiélezett a Medve-patak vizének birtoklásáért folytatott verseny, több oklevél is szolgál némi támponttal. A legfontosabb ezek közül egy 1328. évi, a fehérvári káptalan által kiállított határmegállapító oklevél, amely részletes betekintést enged a patak vízhasználatába (3. ábra). A káptalan kiküldöttei a határmegállapítás során végigjárták délről észak felé haladva a Medve-patak folyását.²³

²³ *Ad locum molendini super eodem rivulo sancti Emerici prope puteum, deinde per eundem rivulum sursum ad duo molendina abbatis de Zagrabia super eodem rivulo, que molendina ad metas capituli*

Az első releváns pont a határjárás során egy, a Szent Imre-templom plébánosához tartozó malomhely volt, amit a kúthoz közelinek nevez az oklevél, rámutatva, hogy nem kizárólag a patak szolgált a város ezen részén vízforrásul. A plébánia a káptalani városrészben volt, azaz nagy valószínűséggel ezt a potenciális jövedelemforrást a káptalan korábbi adománya biztosította a plébánosoknak. Felfelé haladva a Medve-patak mentén a következő két fontos vízepítmény a zágrábi apát két malma (*duo molendina abbatis de Zagrabia*) volt. Ez a két malom szinte bizonyosan azonos azokkal, amelyeket 1257-ben Péter főesperes a gradeciekkel történt kiegyezést követően a cisztercieknek juttatott. Ezeket a határjárásban a káptalani város területéhez tartozónak említik. Ez utóbbi azért fontos, mert 1257-ben éppen az vezetett konfliktushoz a káptalan és a gradeci polgárok között, hogy a gradeciek szerint városuk területén állt a két – illetve három – malomépület. A határjárás ezt követően három, a káptalan által bírt malmot jegyzett fel, melyeket a zágrábi püspök malma követett. A püspöki malom felett ismét három, a káptalanhoz tartozó malom következett. Tovább haladva a patak mentén észak felé a gradeciek két malma jött. A patak e szakaszán még három építményt kell megemlíteni, amelyekre ugyanakkor nem utal ezen oklevél, ezek pedig a fürdők és egy híd. Legalább két fürdő működött a patak ezen szakaszának vizét használva, az egyik Kaptol, a másik Gradec oldalán. Előbbit a ciszterciek üzemeltették 1291-től, akiknek a Száva szigetéről 13. század végi – 14. század eleji, a káptalani városba költözésüket követően a monostoruk is itt, Kaptol délnyugati részén, a Medve-patak közvetlen közelében állt.²⁴ Ez a ciszterciek által bírt fürdő a patak valamivel alsóbb szakasza közelében működött, mint gradeci társa, ugyanakkor mindkettő a malomárok és a régi meder összefolyása, valamint az itt álló, a két városrészt összekötő legfontosabb kommunikációs csatorna, a Pisani híd alatt, annak közelében feküdt.²⁵

A gradeciek két korábban említett malma felett válhatott szét (illetve egyesült újra, ha a folyásirányt tekintjük) a patak régi medre és a malomárok. A malomárkon, amelyet az oklevél árulkodó módon a patak valódi medrének nevez (*verum meatum ipsius rivuli*) két, a gradeciek által birtokolt malom állt. A patak régi medrében (*antiquum meatum sepedicti rivuli*), azaz a káptalan dombjához közelebb található ág mentén felfelé haladva a következő építmény a remeték malma volt. A remeték alatt az oklevél a pálosokat érthette, akiknek a remetesége Zágráb mellett volt, s amely intézmény számos birtokkal rendelkezett a város környékén.²⁶ Végül a határjárás kitér

includuntur, deinde super ipsum rivulum ad tria molendina capituli, et dehinc ad molendinum domini episcopi, adhinc iterum ad tria molendina capituli, semper cum dicto rivulo in totum cum molendinis ad capitulum seu Zagrabensem ecclesiam pertinente, dehinc per verum meatum ipsius rivuli versus septentrionem pervenit ad duo molendina Grecensia, que aqua de dicto rivulo recepta ducuntur. Abhinc tendit per antiquum meatum sepedicti rivuli ad molendinum Heremitarum, deinde per antiquum meatum ipsius rivuli transit quedam molendina Gracensia in vicinitate predii Nicolai filii Sirgarini quod a capitulo optinet ex parte orientis” MCZ I. 129–130. 146. sz. Vö. Karaman 1994: 20. ábra.

²⁴ MCZ I. 68–69. 80. sz. A ciszterciek beköltözésére lásd: Dujmović 2016. Okait pontosan nem ismerjük, részben gazdasági, részben környezeti tényezőket feltételez a kutatás e mögött. A környezeti tényezők közül a Száva áradásait lehet kiemelni.

²⁵ A fürdők helyére lásd: MCZ II. 348–350. 281. sz. Vö. Vargek 2019: 20–32.

²⁶ DAP I. 320–321, ill. 325. Lásd még: Romhányi 2000: 55., illetve Romhányi 2020: passim.

még malmokra – vagy egy többkereű malomra – a Medve-patak régi folyása mentén, amelyet a gradeciek birtokoltak, miután azt Syrgarinus fia Miklós megszerezte a káptalantól. Ha a Medve-patak Gradec és Kaptol közti folyásán végigtekintünk, nem kevesebb mint tizenhat malmot és malomhelyet találunk a nem kifejezetten bővizű patak alig néhány kilométer hosszú szakaszán. Ezen túl, bár a határjárás ezekre nem tér ki, mindkét oldalon működött fürdő, amely bizonyosan szintén használta a patak vizét, és a két település mészárszékei is itt működhettek.²⁷

A zágrábi Medve-patak ezzel a legintenzívebben használt kisvizek egyike lehetett a középkori Európában. Ez pedig érthető módon súlyos konfliktusokhoz vezetett Gradec és Kaptol között a késő középkorban. Az 1328. évi határmegállapítás ugyanis nem tett pontot a vízhasználati viták végére, hiszen a birtokviszonyok tisztázása nem jelentette a vízmegosztásról való megegyezést. 1392-ben ismét megkísérelt a két város egyezsége jutni a Medve-patakot illetően, amely kísérlet, mint látni fogjuk, sikertelennek bizonyult. Ennek ellenére ekkor a vízmegosztást illetően fontos előrelépések történtek, ugyanis a káptalan és a gradeciek képviselői közösen kijelöltek olyan szakaszokat, ahol csak az egyik, illetve ahol csak a másik város polgárai, valamint földesurai építhettek malmokat a Medve-patakra, továbbá egy szakaszt, a domonkos kolostor és a fent említett Pisani híd között, ahol egyik fél sem volt jogosult malom létesítésére. Ez utóbbi a patak alsó szakaszát jelentette, a Szent Miklós patrocíniuma alatt álló domonkos kolostor ugyanis a káptalani várostól délre, a latinok negyede (*Vicus Latinorum*) közelében állt.²⁸ A Pisani hídtól a forrás irányában, minthogy a 13. század óta itt álltak a káptalan malmai, csak utóbbiaknak volt joga malmokat telepíteni egészen a Csupor család által bírt malomig. Az ő malmuk az Újfaluban (korabeli nevén *Nova villa* vagy *Nova Ves*) állt. A Csupor család malmától a gradeciek által alapított faluig, Gračaniig ugyanakkor csak a gradeciek építhettek malmokat. Tekintve azonban, hogy a korabeli szokásjog a később szerzett haszonvétel esetében nem engedte meg, hogy az egy korábbi kárára történjen,²⁹ a ciszterciek korábban megszerzett malma, illetve az Újfalú plébánosa által bírt malom megmaradt az érintettek kezén, hiszen azok „régől fogva” ott álltak.³⁰ Utóbbi malom azonos lehet azzal a malommal, amelyet fent még a pálosokhoz tartozónak neveztek, és amely 1376-ban került egy birtokügylet után az újfalú plébánosok kezébe.³¹

²⁷ Dobronić 1991: 212., illetve Brigljević 1993–1994: 104. A mészárosok házai ugyanakkor a Gradec nyugati részén helyezkedtek el (*Vicus Carnificum*): Škrebliin 2013: 48., illetve 49. (térkép)

²⁸ Škrebliin 2013: 37., illetve 47. (térkép)

²⁹ Tringli 2001., Vadas 2015., illetve Vadas 2020.

³⁰ *Molendina vero domini abbatis claustris beate Marie virginis de dicta Zagrabia inter predictas metas et signa metalia existencia, nos et ipsi cives in suo statu pacifico relinquimus et commisimus (...) Hoc non pretermissio, quod incipiendo a predictis duabus metis prope dictum molendinum filiorum Chupor erectis usque predictam villam Gracchan prenominati cives a parte occidentali in ipsorum territorio absque jmpedimento et destructione molendini sancti Johannis Nove ville in porcione seu territorio ipsius civitatis existentis et habitii, molendina et alia edificia quotquot volunt, edificandi et construendi et aquam seu decursum aque ipsius rivuli de vero cursu in locis necessariis ad fossata excipiendi liberam habebunt facultatem.* MCZ I. 341–345 362. sz.

³¹ MCZ I. 250–254 262. sz.

Az 1420-as évtizedben ismét kiújultak a viták Kaptol és Gradec között, amelyek ezúttal erőszakos formát öltöttek. 1422-től visszatérően találkozunk az oklevelekben a két város polgárai közti véres összecsapások említésével.³² Ezek természetes közege a fent említett Pisani híd volt, amely összekapcsolta a két várost, s amelyre a kora újkorra áruklódó módon rendre Krvavi, azaz Véres híd néven hivatkoztak.³³ Az elharapódzó vitában bizonyára nem kizárólag a vízhasználat kérdése játszott szerepet, hanem a két város eltérő szabadságai, gazdasági lehetőségei is. Ugyanakkor a Medve-patak és a malomárok birtoklása ezúttal is a viták keresztjüébe került. 1423-ban a káptalan egyik tagja, György kanonok azzal vádolta meg a gradecieket, hogy a Medve-pataknak új árkot ásattak, hogy a vizet abba tereljék.³⁴ Nem tudjuk, hogy az ennek nyomán kibontakozó per hogyan végződött, azt ugyanakkor igen, hogy a káptalani város polgárai sem riadtak vissza hasonló tettektől, hiszen 1475-ben a gradeciek vádolták őket azzal, hogy elterelték a Medve-patakot a malmaik és földjeik irányába, víz nélkül hagyva ezáltal a gradeciek által használt malomárkot.³⁵

A Medve-patak és különösen a 14. században létesített malomárok tehát visszatérő eleme volt a középkori Kaptol és Gradec közti konfliktusoknak, melyekben kulcsjelentőségű volt, hogy egy erőteljesen véges, időszakosan kifejezetten kis vízhozamú vízfolyásnak jelentős számú, eltérő érdekű szereplőt kellett kiszolgáltatnia egy, a késő középkorra legalább négy-ötezer lakónak otthont adó településkonglomerátum mentén.³⁶

Konklúziók

Ebben az írásban a zágrábi malmok és a Medve-patak példáján keresztül igyekeztünk rámutatni egy nem kellően kutatott problémakörre, a városi kisvizek középkori használatából eredő konfliktusokra. A középkori város-, gazdaság- és környezettörténeti kutatások egyaránt a nagyobb vízfolyásokra fókuszálnak, általában azokat tekintik a középkori városok gazdasági élete motorjának.³⁷ Ugyanakkor a zágrábi eset ezt némiképp árnyalja. Hiába működtek a közeli Száván hajómalmok, s volt kiemelt jelentőségű a folyó a halászat szempontjából, a város életében a Medve-patak legalább ekkora szerepet játszott, mivel Kaptol és Gradec lakosai számára ez volt a könnyebben hasznosítható, biztonságosabban kiaknázható vízenergia, illetve ivó- és ipari vízforrás.

³² MCZ II. 28 30. sz., 28. 31. sz., 27. 29. sz., 29. 31. sz., 29 31. sz., és 28. 31. sz. (ZsO IX. 171. 531. sz., 172. 533. sz., 221. 691. sz., 235. 733. sz., 237. 739. sz., és 253. 795. sz.).

³³ Klaić 1982: 477.

³⁴ *Fluvium Chirkvenik de suo cursu per idem fossatum fluere permisissent* MCZ II. 44. 36. sz.

³⁵ *Venerunt ad nos cives civitatis zagrabienensis in modo gravis querele, quomodo aquas ipsis ab antiquo spectatas violenti manu occuparetis, quod nostra credulitate de vobis non fuisset spectaturi, cum et alia colloquia habuimus simul, in quibus talia minime fuerunt perpetrata, sicuti domino Georgio de Bexin, bene notum est, quod nulla parciū alteri parti absque quod aliquod preiudicium aut dampnum inferret, quod in nostri absencia minime observatum est, ex quo utique aliud non vultis, quam serenissime regie maiestatis civitatem juribus privare et ipsos condemnare.* MCZ II. 364–365. 295. sz.

³⁶ A lakosság számra: Škreblić 2013: 26.

³⁷ Vö. 4. jegyz.

Bibliográfia

Levéltári források

Österreichische Nationalbibliothek (Bécs) (ÖNB)
Handschriftensammlung (H)

Kiadott források

CDRC = Smičiklas, Tadija – Kostrenčić, Marko (eds.) 1904–1981: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. 17 vols. Zagreb.

DAP = Gyéressy Béla – Hervay Ferenc (szerk.) 1975–1978: *Documenta Artis Paulinorum*. 3 vols. Budapest.

MCZ = Tkalčić, Ivan Krstitelj et al. (eds.) 1889–1992: *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske = Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. 22 vols. Zagreb.

ZsO = Mályusz Elemér et al. (szerk.) 1951–2017: *Zsigmondkori oklevéltár*. 13 vols. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55.) Budapest.

Szakirodalom

Ančić, Mladen 1997: *Cistercians in Thirteenth Century Croatia*. *Mediaevistik* (10.) 205–218.

Andermann, Kurt – Schenk, Gerrit Jasper (hrsg.) 2020: *Wasser: Ressource – Gefahr – Leben*. (Kraichtaler Kolloquien 12.) Ostfildern.

Blair, John (ed.): 2007: *Waterways and Canal-Building in Medieval England*. (Medieval History and Archaeology) Oxford.

Bonan, Giacomo 2019: *Riflessi sull'acqua. Ricerca storica e biografie fluviali. Contemporanea: Rivista di storia dell'800 e del '900* (22.) 2. 317–328.

Brigljević, Ksenija 1993–1994: *The Cistercian Monastery and the Medieval Urban Development of Zagreb*. *Annual of Medieval Studies at CEU* 1993–1994. 100–107.

Budak, Neven 1992: *Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagraditi slobodni grad*. In: Stublić, Zlatko (ured.): *Zlatna bula 1242–1992*. Zagreb, 21–32.

Castonguay, Stéphane – Evenden, Matthew (eds.) 2012: *Urban Rivers: Remaking Rivers, Cities, and Space in Europe and North America*. (History of the Urban Environment) Pittsburgh, PA.

Clifford, Jim 2012: *The River Lea in West Ham: A River's Role in Shaping Industrialization on the Eastern Edge of Nineteenth-Century London*. In: Castonguay, Stéphane – Evenden, Matthew (eds.): *Urban Rivers: Remaking Rivers, Cities, and Space in Europe and North America*. (History of the Urban Environment) Pittsburgh, PA, 34–56.

- Deligne, Chloé 2012: Brussels and Its Rivers, 1770–1880: Reshaping an Urban Landscape. In: Castonguay, Stéphane – Evenden, Matthew (eds.): *Urban Rivers: Remaking Rivers, Cities, and Space in Europe and North America. (History of the Urban Environment)* Pittsburgh, PA, 17–33.
- Dobronić, Lelja 1991: *Biskupski i kaptolski Zagreb*. Zagreb.
- Ettel, Peter – Hack, Achim Thomas 2019 (hrsg.): *Flusstäler, Flussschiffahrt, Flusshäfen: Befunde aus Antike und Mittelalter: Internationale Tagung im Rahmen des DFG-Schwerpunktprogramms 1630 „Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter“ an der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 21.–24. Februar 2018. (Interdisziplinäre Forschungen zu den Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter in Europa 7. = RGZM Tagungen 39.)* Mainz.
- Evenden, Matthew 2018: Beyond the Organic Machine? New Approaches in River Historiography. *Environmental History* (23.) 698–720.
- F. Romhányi Beatrix 2000: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest.
- F. Romhányi, Beatrix 2020: “The Spiritual Cannot Be Maintained without the Temporal...” *Pauline Economy in the Middle Ages. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 62.)* Leiden–Boston.
- Gálffy László 2014: *Dunai társadalmak. Változások a városi folyamtérben Bécs és Buda között*. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 111–154.
- Gálffy, László 2017: *Le Danube des Angevins. Un fleuve royal. Mémoire des Princes Angevins* (10.) 31–55.
- Grothusen, Klaus-Detlev 1967: *Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Band 37.)* Wiesbaden.
- Juhász Csaba 2019: *Zágrábi arengák és narratiók a 13. század első feléből. Magyar Könyvszemle* (135.) 3. 279–306.
- Kampuš, Ivan – Margetić, Lujo – Šanjek, Franjo (ured.) 1994: *Zagrebački Gradec 1242–1850*. Zagreb.
- Karaman, Igor 1994: *Tisučljetni Zagreb. Od davnih naselja do suvremenog velegrada Zagreb*.
- Karbić, Marija – Škreblin, Bruno 2015: *Grad na rijeci ili pored nje. Srednjovjekovni Zagreb i rijeka Sava*. In: Ostajmer, Branko (ured.): *Rijeka Sava u povijesti. (Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensia et Baranyansia. Posebna izdanja 15.)* Slavonski Brod, 163–180.
- Keene, Derek 2001: *Issues of Water in Medieval London to c. 1300. Urban History* (28.) 2. 161–179.
- Klaić, Nada 1982: *Zagreb u srednjem vijeku*. Zagreb.
- Kljajić, Ivka – Mikulec, San 2013: *Cartographic-Historical Analyses of the Medveščak Stream Regulation and Quantum GIS. Kartografija i geoinformacije – Cartography and Geoinformation* (12.) 19. 30–43.

- Körmendi Tamás 2012: A zágrábi püspökség alapítási éve. In: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Pécs, 329–341.
- Kubinyi András 1964: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulmányok Budapest Múltjából (16.) 85–180.
- Leguay, Jean-Pierre 2002: L'eau dans la ville au Moyen Âge. Rennes.
- Lisac, Andrija-Ljubomir 1977: Mlinarstvo Zagreba od najstarijih vremena do početka XX stoljeća. Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije (8.) 217–290.
- Longoni, Raphael – Wetter, Oliver 2019: Urban Stream Works in Central Europe 1200–1700: Municipal Administration, Hydraulic Engineering and Flood Reconstruction. *Water History* (11.) 31–57.
- Mauch, Christof – Zeller, Thomas 2008: Rivers in History and Historiography: An Introduction. In: Mauch, Christof – Zeller, Thomas (eds.): *Rivers in History: Perspectives on Waterways in Europe and North America*. Pittsburgh, PA, 1–10.
- Nekić, Antun 2015: *Oligarchs, King and Local Society: Medieval Slavonia 1301–1343*. (MA-dolgozat.) Central European University.
- Pálffy, Géza 2011: Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmäßige kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slavonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560–1570. / A haditérképzészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-família rendszeres térképzései tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években. Budapest.
- Pollack, Gudrun et al. 2016: Using and Abusing a Torrential Urban River: The Wien River before and during Industrialization. *Water History* (8.) 329–355.
- Premperl, Nada (ured.) 2005: Potok u srcu Zagreba. Uz potok Medveščak od izvora do ušća. / A Brook in the Heart of Zagreb. Along the Medveščak Brook from Source to Mouth. Zagreb.
- Sabine, Ernest L. 1934: Latrines and Cesspools of Mediaeval London. *Speculum* (9.) 3. 303–321.
- Schönach, Paula 2017: River Histories: A Thematic Review. *Water History* (9.) 233–257.
- Škreblić, Bruno 2013: Ethnic Groups in Zagreb's Gradec in the Late Middle Ages. *Review of Croatian History* (9.) 1. 25–59.
- Škreblić, Bruno 2015: Urbana elita zagrebačkog Gradeca od sredine 14. do početka 16. stoljeća. (Ph.D.-disszertáció) Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Škreblić, Bruno 2019: Some Aspects of the Formation of Urban Elites: The Case of Medieval Gradec (Zagreb). *Mesto a dejiny* (8.) 1. 6–35.
- Stubić, Zlatko (ured.) 1992: *Zlatna bula 1242–1992*. Zagreb.
- Szende Katalin 2011a: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650 éves. Város-történeti tanulmányok*. (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 7.) Debrecen, 32–56.
- Szende, Katalin 2011b: Towns Along the Way. Changing Patterns of Long-Distance Trade and the Urban Network of Medieval Hungary. In: Houben, Hubert – Toomaspoeg,

- Kristjan (eds.): *Towns and Communication. Volume 2: Communication between Towns. Proceedings of the Meetings of the International Commission for the History of Towns (ICHT).* Lecce, 161–225.
- Szende Katalin 2015: Természeti adottságok és városfejlődés a Duna-völgy magyarországi szakaszán a középkorban. In: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.): *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” = Archaeological, Art Historical and Historical Researches “in the Middle of the Kingdom”.* Budapest, 145–169.
- Szende, Katalin 2019: Mills and Towns: Textual Evidence and Cartographic Conjectures from Hungarian Towns in the Pre-Industrial Period. In: Thewes, Guy – Uhrmacher, Martin (hrsg.): *Extra muros. Vorstädtische Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Espaces suburbains au bas Moyen Âge et à l'époque moderne. (Städteforschung A 91.)* Köln–Wien, 485–516.
- Tringli István 2001: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: Neumann Tibor (szerk.): *Tanulmányok a középkorról. (Analecta Mediaevalia 1.)* Budapest–Piliscsaba, 251–267.
- Vadas András 2015: Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül. *Történelmi Szemle* (57.) 619–648.
- Vadas, András 2018: Technologies on the Road between West and East: The Spread of Water Mills and the Christianization of East Central Europe. In Nagy, Balázs – Schmieder, Felicitas – Vadas, András (eds.): *The Medieval Networks in East Central Europe: Commerce, Contacts, Communication.* New York, 123–138.
- Vadas, András 2020: Who Stole the Water? The Control and Appropriation of Water Resources in Medieval Hungary. (Ph.D. disszertáció) Central European University.
- Vajda Tamás 2015: Vízimalmok építésével előidézett, mesterséges áradások a középkori Magyarországon. In: Tóber Márta – Maléth Ágnes (szerk.): *Középkortörténeti Tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai.* Szeged, 347–362.
- Varga Szabolcs 2008: Zágráb szerepe a magyarországi városhálózatban a késő középkorban. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* (3.) 249–273.
- Vargek, Ivona 2019: *Pleasure or Necessity? Zagreb Baths in the Middle Ages.* (MA dolgozat.) Central European University.
- Vargek, Ivona 2020: *Pleasure or Necessity? Zagreb Baths in the Middle Ages. Annual of Medieval Studies at CEU* (26.) 194–205.

MINOR RIVERS IN MAJOR CITIES IN THE MIDDLE AGES. THE EXAMPLE OF ZAGREB'S MEDVEŠČAK STREAM

Rivers have always been important research foci in urban and economic history, and in the recent decades environmental history has also attributed major importance to the exploitation of this natural resource. In these works, major – mostly navigable – rivers received most of the attention. However minor rivers were also fundamental in the development of urbanized areas, as were easier to control than the major waterways. However, because of the limited runoff the use of these urban streams led to conflicts already in the Pre-Modern Times. The article discusses the case of Zagreb, the most important town of medieval Slavonia.

Zagreb's present-day center lacks waterways. However up the Modern Times, one of the defining features of the town was the Medveščak that ran from the Medvednica Mountains towards the south, to the River Sava that flew some few kilometers south of the medieval Zagreb. The importance of the stream, that today is part of Zagreb's sewage system, lay in two features; first it served as the boundary between two settlements, that form today's Croatian capital, Kaptol and Gradec, and second, it was intensively exploited by the two towns' burghers.

The paper discusses the conflicts between these two medieval settlements around the use of the water of the stream. While doing so it looks at the surviving documentary, predominantly legal evidence on the exploitation of the waterway. It is argued that the Medveščak was one of the most intensively used waterways in Pre-Modern Europe, with at least sixteen operating mills, two bathing houses, and unknown number of slaughterhouses along a few-kilometer stretch of its current.